

Woerden, Woerden en nog eens Woerden

DOOR

J. G. N. RENAUD

Afb. 1 Het kasteel van Woerden uit het begin van de 15e eeuw; voorzijde, na de restauratie. Coll. Streekarchivariaat. Foto G. Blom.

Met een variant op het bekende Bijbelwoord zou men kunnen verzuchten: Woerden, Woerden, wat vervolgt Gij ons! Dat dit relaas het laatste woord zal gaan betekenen? Ik durf het nauwelijks zelfs maar te veronderstellen. De verhandeling van M. S. Verweij in het in 1989 verschenen boekje over het kasteel van Woerden heeft er al zeer toe bijgedragen om vroegere opvattingen op hun deugdelijkheid te toetsen, maar toch vertoont het aangedragen materiaal hier en daar nog wat lacunes. Er vallen uit de bronnen nog wat gegevens te sprokkelen, die we best nog in onze overwegingen zouden behoren te betrekken.

Het begon allemaal in 1909 met de oude Samuel Muller

Fzn., de man met de drie petten: die van een rijksarchivaris, vervolgens die van de stadsarchivaris en tenslotte de pet van de directeur – of conservator – van het Centraal Museum. Zijn wens om het Sticht en de stad Utrecht in de geschiedenis der vaderlandse middeleeuwen een centrale positie te verschaffen, uitrijzende boven de met zware accenten beladen geschiedenis van het graafschap Holland, heeft ongetwijfeld op de achtergrond van zijn denken over Woerden meegespeeld.¹

En toen was daar dat zegel, hangend aan een oorkonde van de Burgemeesters en Schepenen van Woerden, gedateerd 15 maart 1394. Het afgebeelde gebouw is inderdaad indrukwekkend genoeg: een top- of puntgevel, opgesierd

met zwaar aangezette hogels en geflankeerd door twee torens. Een naar verhouding grote rondboog dekt een doorgang, waarin een briesende leeuw de voorbijganger het nodige ontzag zal moeten inboezemen. Een groot roosvenster en twee kleinere verschaffen de gevel een imponerend voorkomen. Muller ging er – heel suggestief – gemakshalve maar van uit, dat de Herman van Woerden, die leefde ten tijde van Graaf Floris V, een zaal had gebouwd, die ruim honderd jaar later nog steeds, bewondering en ontzag wekkend, op een stadszegel was afgebeeld. Om de reeks van stoutmoedige gedachten nu maar helemaal af te werken: deze pronkzaal zou wel eens het voorbeeld voor de Ridderzaal in Den Haag kunnen zijn geweest.²

Heeft Muller niet gezocht – vraagt de lezer zich ongetwijfeld wat bedeesd en voorzichtig af – naar oudere, meer in de tijd passende zegels. Wel, die kans kreeg hij niet eens. Woerden ontving pas in 1372 stadsrechten; in het algemeen betekent de verlening van stadsrechten een dusdanige verhoging van de status van een plaatsje, dat men daarna pas stadszegels mag verwachten.

Andere zegels, hangende aan stukken uit 1383 of uit 1458, vertonen met kleine wijzigingen dezelfde voorgevel met zijn karakteristieke top, geflankeerd door ronde torens. Het grote roosvenster springt uit de voorstelling naar voren, maar de twee kleinere roosvensters ontbreken. De meest opvallende gelijkenis met het zegel uit 1394 vertoont een zegel uit de vijftiende eeuw, waarvoor kennelijk toch een ander stempel gebruikt is. Verweij weet zelfs een zegelafdruk van 6 december 1508 te noemen, dat nog steeds de ‘zaal’ vertoont.² Men kan zich afvragen, hoe dit zegel ter beschikking van het stadsbestuur is gekomen. Het is namelijk niet erg waarschijnlijk, dat de Woerdenaren, trots op ‘hun’ pronkzaal uit de 13de eeuw een Woerdense zegelsnijder opdracht hebben gegeven het gebouw in het zegel op te nemen. Wellicht was er zo’n ambachtsman in Utrecht te vinden, maar voor het Woerden van de tweede helft van de 14de eeuw schijnt het hoogst onwaarschijnlijk.

Moeten we dan aannemen, dat de zegelsnijder zelf naar Woerden kwam om de gevel van de zaal in ogenschouw te nemen en met een tekening naar zijn werkplaats terugkeerde? Of dat een van de schepenen met een schets van een plaatselijke tekenaar naar Utrecht reisde? We kunnen allerlei aantrekkelijke veronderstellingen maken, maar in feite weten we er niets van; aan het begin van al onze overwegingen blijft de twijfel bestaan of Woerden ooit zo iets als een kopie van – of voorbeeld voor – de grafelijke zaal in 's-Gravenhage binnen zijn sinds 1371 ontstane vesten herbergde.

Nico Plomp veronderstelt, dat het zegel ons een counterfeitsel van het steenhuis toont, dat graaf Floris zelf volgens een oorkonde van 1288 heeft doen bouwen. De cleric van Herman van Woerden omschrijft het in die oorkonde als volgt: ‘dat steenhuus, dat hi te Worden

hevet doen maken . . .’ Herman belooft bij bedoelde oorkonde bovendien, dat ‘ic hem timmere en maken sal ene sterke borch ende ene vaste (veste, versterking) daer ofte op ene ander stede . . . ende die borch van hem te lene houde’. Toe maar, een tweede sterk huis. Om de verwarring nog groter te maken, want van alle genoemde bouwsels is niets tot in onze dagen bewaard gebleven. Hierbij passen enkele kanttekeningen. Wanneer men de zegels nog eens goed bekijkt, kan men zich in gemoede afvragen, of hier wel van een pronkzaal sprake is. Op tenminste twee van de bij Plomp afgebeelde zegels ontwaart men – toegegeven, met enige moeite – onder de rondboog van de doorgang de punten van het in stadspoorten gebruikelijke valhek, de hamei. Het zegel ten zaken uit de 15de eeuw vertoont onder dat valhek een grimmige leeuw, kennelijk bereid om iedereen de toegang tot de stad te betwisten. Het zal wel de Hollandse leeuw zijn; die stond altijd nog al op z’n strepen. Misschien van de weermstuit blijkt ook Oudewater over zo’n waakzame leeuw te beschikken. Wellicht dienen de leeuwen ter bevestiging van de Hollandse aanspraken op het Land van Woerden.³

Enig speurwerk in de literatuur en de archivalia voert al gauw tot de ontdekking, dat middeleeuwse stadjes heel vaak de uitbeelding van een stadspoort in hun zegel lieten opnemen. De gestyleerde stadspoort dan wel. Soms een enkele toren, vaak een doorgang door een gekanteelde muur, geflankeerd door ronde of vierkante torens. Ongetwijfeld behoren de punten van de opgetrokken hamei de oplettende beschouwer van het zegel ervan te overtuigen, dat hij werkelijk met een stadszegel te maken heeft. Het zegel ten zaken of het geheimzegel van het stadsbestuur. Het zegel van Geervliet (afb. 2) laat op dit punt niet de minste twijfel bestaan. Om de lezer gerust te stellen: er zijn vele andere voorbeelden, die deze stelling voldoende onderbouwen.⁴

Er is nog een reden, waarom het mij niet aannemelijk toeschijnt, dat de Woerdense zegels een zaal te zien geven. Volgens de oorkonde van 1288 heeft – ik herhaal het nog maar eens – graaf Floris V in Woerden een steenhuis laten optrekken. Er zou ruimte kunnen zijn voor de veronderstelling, dat graaf Floris uit statusoverwegingen in de grensstreek een representatieve bouw heeft laten neerzetten. Maar veel waarschijnlijker is, dat 's Graven Steen minder de pracht, dan wel de macht van de Hollandse graaf tot uitdrukking behoorde te brengen. We kennen verschillende van die grafelijke stenen; men denke bijvoorbeeld aan het Gravensteen in Leiden. Een voor die tijd machtige toren, waarin de baljuw – of de schout – ook zijn gevangenen kon bergen. De Biscopstoren in Utrecht is ook al een mooi voorbeeld van zo’n steen. Heel in de verte waag ik het aarzelend te herinneren aan het machtige Gravensteen in Gent. Goed, er zijn vele redenen om eerder aan een sterk en goed verdedigbaar bouwsel te denken dan aan een feestzaal. Nico

Plomp's pogingen om nog een beetje in de buurt van S. Muller te blijven kan ik wel begrijpen, maar ik meen ze toch te moeten verwerpen. Waarbij ik dan nog een goede stap verder ga dan de overigens al zeer kritische Verweij.

Waar hebben we in de 12de en 13de eeuw de Van Woerden te zoeken? Het geeft te denken, dat in 1288 Herman van Woerden belooft een sterk huis te zullen bouwen, dat hij aan de graaf zal opdragen. Hij verkeerde beslist niet in de beklagenswaardige toestand geen dak boven het hoofd te hebben; uit de oorkonde lezen we, dat hij 's graven steen in leen houdt. Maar, dat had Floris zelf doen bouwen. Waar zaten de Van Woerden's voordien? De eerste Herman wordt al in een oorkonde van 1131 genoemd en behoort waarschijnlijk tot de stand der bisschoppelijke ministerialen. We lezen echter niets over een kasteel of zelfs maar een aanduiding van zijn woonplaats. Een versterking te Woerden treffen we pas in de dagen van bisschop Godfried van Rhenen (1156-1178) in de bronnen aan. Sedert Johannes de Beke schreef – rond 1350 – wordt vaak aangenomen, dat deze bisschop Godfried niet alleen in Vollenhove en Montfoort, maar ook in Woerden een kasteel liet bouwen. In de Annalen van Egmond staat echter duidelijk, dat niet de bisschop, maar de Hollandse graaf Floris III het *castrum* te Woerden (*castrum Vurthen*) versterkte en daarin zijn soldaten en Vlaamse boogschutters legerde.⁵ Hij deed dit – tot goed begrip – als leenman van de bisschop, door zijn leened gehouden om zijn leenheer in benarde omstandigheden (een opstand van de bisschoppelijke ministerialen!) te hulp te komen. De hulp was er wel naar, want zijn Zeeuwen, 'ruw en onoverwinnelijk scheepsvolk', mitsgaders zijn overige soudeniërs plunderden en brandschatten het platteland rondom Woerden.

Van die inderhaast opgeworpen versterkingen moet men zich geen al te grote voorstelling maken. Een gracht, een wal en palissaderingen zullen in hoofdzaak de ingrediënten gevormd hebben. Maar let wel: de kroniekschrijver, met zijn geschiedschrijving in de weer tussen 1173 en 1181, suggereert dat er al een *castrum* Woerden bestaat. Of de goede man daar in dat verre klooster te Egmond inderdaad juist ingelicht was, kunnen we niet meer beoordelen. Het is denkbaar en aannemelijk, dat de bisschoppelijke ministeriaal Herman sinds 1131 of wellicht nog wel eerder genoegzaam tijd heeft gehad om zich min of meer gerieflijk, maar vooral voldoende beveiligd in het vlek Woerden te nestelen. Het is veelbetekenend, dat hij of een onbekende voorganger zich toch maar naar het dorpje genoemd heeft!

Wellicht vond hij een geschikte plek in de buurt van de kerk, zij het dan buiten het sacrale gebied. We zouden zo graag er van uitgaan, dat hij zich gevestigd had binnen de overblijfselen van het Romeinse castellum, maar daarvoor moet dat castellum zelf eerst beter uit de verf komen. De verhandeling van Beunder⁶ doet ook het hart

van de mediaevist sneller kloppen. Het schijnt mij echt niet al te stoutmoedig om die vroege Van Woerden's in de buurt van de Hoge Woerd te zoeken. Vroege territoriale heren of ministerialen hebben wel vaker hun toevlucht gezocht te midden van klassieke overblijfselen. Of deze behuizing van de Van Woerden's dan uitgerekend in een *château à motte* oftewel een mottekasteel gezocht dient te worden, zoals Nico Plomp vragenderwijze veronderstelt, valt zeer te betwijfelen. Wanneer men door de armoede van het vocabulaire van de versterkingskunst voor de vroege graventijd in verlegenheid komt, grijpt men al gauw naar een bekende naam en de aanduiding 'mottekasteel' is nu eenmaal een bijzonder gretig gehanteerde term. Men vergeet daarbij maar al te gemakkelijk, dat er in die tijd toch waarachtig nog wel andere vormen van versterking bestonden. Het lijkt heel aantrekkelijk, om daarbij te steunen op een verwijzing naar 'thuus ten berghe', zoals Verweij doet, maar die vermelding duikt wel wat laat op, namelijk in een rekening van 1333/1334.

Die 'bergh' roept trouwens meer vraagtekens op. De baljuw Willem van Naaldwijk beval in 1371 een sloot te graven 'onder den berch', terwijl hij in 1378 wel 22 roeden 'bi den berghe' liet vergraven ter uitbreiding van de sloot, die daar in 1371 reeds was aangelegd. Hoe nu, denkt de lezer ongetwijfeld. Een mottekasteel zonder gracht is toch wel heel onwaarschijnlijk in ons waterland.⁸

Tot aan de dagen van Graaf Floris V zijn we het spoor echter volkomen bijster. De veronderstelling dat in het onbevestigde Woerden het Gravensteen op de boven genoemde 'bergh' stond en pas in het einde van de 14de eeuw van een gracht werd voorzien, komt wel heel onwaarschijnlijk over. In ieder geval moet het uitgesloten worden geacht, dat graaf Floris nog een mottekasteel heeft laten bouwen. Vast staat, dat Herman van Woerden het Gravensteen in leen had en zich in 1288 verbonden heeft om een nieuw sterkhuis en veste te bouwen. Waar dan wel, vraagt men zich af. In ieder geval zou het nieuwe huis aan Floris V worden opgedragen, waarna heer Herman het als (grafelijk) leen zou terugontvangen. Indien de registers van grafelijke leenkamer nu volledig tot ons gekomen waren, zou het spoor van die twee grafelijke lenen – het Gravensteen en het door Herman te bouwen huis – door de tijd heen te vervolgen moeten zijn. Maar helaas is dit niet zo. Er kan trouwens van alles gebeurd zijn. Na de moord op Floris en de val van Herman van Woerden kan de grafelijkheid het Steen weer aan zich getrokken hebben en niet meer in leen hebben uitgegeven. Ongetwijfeld zouden dan de grafelijke ambtenaren er wel zoiets als een dienstwoning van hebben gemaakt en zou men sporen van hun verblijf aldaar in de rekeningen moeten kunnen vaststellen.

Nico Plomp heeft in de grafelijke registers een opmerkelijke aantekening gevonden. Op 8 maart 1346 verkocht

Afb. 2 Stadszegel van Geerliet uit de Bourgondische tijd (sedert 1459). Tussen de torenspitsen het wapen van Philips van Bourgondië. Stadspoort met hamei; op het fronton van de afdekking van de poort de karakteristieke hogels. Museum Geervliet. Foto H. Henkes.

Vrouwe Margarethe – de weduwe van graaf Willem IV – het huis te Woerden met de bijbehorende gronden aan heer Traveys hr. Vriesensone van der Mie.⁹ Let wel, hier is geen sprake van het ‘huus ten berghe’ uit de rekening van Jan van Polanen uit 1333/1334. Ik wees er trouwens al op, dat hier waarschijnlijk heel iets anders mee bedoeld wordt. Het Huis te Woerden ging dus vanuit grafelijk bezit over in handen van heer Traveys van der Mie. Daar heer Traveys bij zijn vrouw Jutte geen nakomelingen had, vererfde het huis op een neef – Arend van Honthorst – en ging toen het Huis Honthorst heten. Vanzelfsprekend gaat men zich nu afvragen, met welk huis we hier te maken hebben: het steenhuis, dat graaf Floris V heeft doen bouwen dan wel het huis, dat Herman van Woerden zou doen optrekken, maar waarvan we niet weten of het ooit tot stand is gekomen. Schrijver dezes neigt wel naar de gemakkelijkste oplossing; namelijk, dat we in het latere huis Honthorst het oude Steenhuis dienen te zien en dat Herman zijn belofte nooit nagekomen is. In de lijst met lenen ten tijde van graaf Floris, gepubliceerd door de Fremery¹⁰ vindt men het niet terug! Dit argument klinkt overigens wel wat overtuigender dan strikt genomen zou mogen. Maar, een door Herman gebouwd huis duikt toch niet in de bronnen op!

Het Huis Honthorst heeft niet lang meer bestaan. De rentmeester van Hertog Jan van Beieren, zeer druk met de bouw van het nu nog bestaande kasteel, kreeg in 1418 de opdracht het Huis Honthorst af te breken.¹² Het afkomend bouw materiaal zoals kozijnen, vensters, deuren en ander houtwerk kwam naast 20.000 schoongebikte baksteen goed bij de bouw van het kasteel van pas.¹¹ Het valt niet meer uit te maken, of er naast die 20.000 steen ook nog halve stenen en driekwartstenen uit de sloop kwamen. Als regel lukt het niet alle vermetselde materiaal ongeschonden uit het muurwerk te winnen.¹² Hoe dan ook, een voorzichtige berekening leert dat het Huis Honthorst hoogstwaarschijnlijk de vorm van een grote rechthoekige woontoren heeft gehad. Een bouwvorm, die voor een gravensteen of ‘starke borch’ helemaal niet uitzonderlijk was. Nico Plomp neemt aan, dat het Huis Honthorst in de zeventiger jaren van de 14de eeuw, toen de stadsvesten werden aangelegd, buiten de muren kwam te liggen. Het gevaar, dat het huis bij een belegering als uitgangspunt voor een aanval op de stad zou kunnen worden gebruikt heeft wellicht geleid tot de beslissing om het af te breken. Het had trouwens door de oorlogshandelingen van 1348 de nodige schade opgelopen.¹³

Afb. 3 Het kasteel van Woerden uit het begin van de 15e eeuw ná restauratie. De boektorens zijn verlaagd!
Coll. Streekarchivariaat Woerden. Foto G. Blom.

Ten slotte het door Verweij ten tonele gevoerde 'huus ten berghe'. Het komt alleen voor in de rekeningen van Jan van Polanen, baljuw van Rijnland en Woerden, uit 1333 en 1334. Een vermelding, die geheel op zichzelf staat. Uit latere rekeningen zou men strikt genomen alleen maar kunnen afleiden, dat er te Woerden een 'bergh' ligt, waarlangs in 1371 een sloot gegraven wordt: ... beval de baljuw Willem (van Naeltwijck) 'den sloot te graven onder den bergh'; in 1378 liet dezelfde baljuw Willem van Naaldwijk 22 roeden graven 'bi den berghe', kennelijk dezelfde locatie waar in 1371 ook zo naarstig gespit was. Waartoe die ruim 87 strekkende meter dan wel gegraven moesten worden, wordt ons niet uit de rekeningen duidelijk. Om een versterkt huis van zo'n 30 x 30 meter te omgrachten komt men met de 87 meter niet uit. Met dat 'huus ten berghe' rekende de auteur overigens reeds af.¹⁴ We kunnen alleen maar hopen, dat het archeologisch stadsonderzoek ons eens – in een verre of nabije toekomst, wie zal het zeggen – de fundamenten zal kunnen tonen van het oudste huis der heren van Woerden, het steenhuis van Graaf Floris en het Huis Honthorst. Waarbij we niet mogen uitsluiten, dat steenhuis en Honthorst identiek zijn, zoals ook Nico Plomp reeds veronderstelde.

Amersfoort, najaar 1990.

Naschrift

Het bovenstaande artikel was al gezet, toen een vriendelijke, vermanende hand mij een nieuw artikel van Nico Plomp voorhield; zijn reactie namelijk op het boekje van M. S. Verweij, gepubliceerd in 'Heemtijdinghen' van december 1989 (25ste jaargang no. 3/4).

Je staat dan even bedremmeld, want eigenlijk behoor je zo'n verhandeling te kennen. Met gemengde gevoelens ontdekte ik, dat ook Nico Plomp er reeds op gewezen had dat het 'huus ten berghe' niet in Woerden gezocht moest worden. Ook hij was uitgekomen op Geertruidenberg. Wel, hier zijn we het dus met elkaar eens. Plomp gaat uitvoerig in op de 'bergh'. Aangezien ik die voorshands nauwelijks met een Woerdens kasteel in verband had gebracht, gaan zijn opmerkingen wel een beetje langs de mijne heen. Ik heb alleen maar gespeeld met de gedachte, dat daar het romeinse castellum had gelegen en de eerste Van Woerden's zich daar gevestigd zouden kunnen hebben. Bovendien scheen het mij niet uitgesloten, dat de grote opknopbeurt door de Hollandse graaf ten faveure van Bs. Godfried van Rhenen van het castrum daar had plaatsgevonden. Overigens gaan de opmerkingen van Plomp grotendeels langs mij heen.

Op het stuk van de 'zaal' zitten we kennelijk nog niet op

één lijn. Hoewel Plomp ook wel wat stadszegels heeft bekeken komt hij (nog) niet tot de conclusie, dat de ons prikkelende uitbeeldingen op de Woerdense zegels als symbolen voor een stadspoort dienen te worden opgevat. Het zij zo. Ook mij is het genoegzaam bekend, dat er wel eens kerkgebouwen en kastelen in de zegels voorkomen. Dat wil zeggen: symbolen voor kastelen. Meestal ontdekt men dan een woontoren binnen een schildmuur. Maar het geheimzegel of het zegel ten zaken van de stad geeft toch ook heel vaak de gestyleerde stadspoort met opgetogen hamei. Het bij mijn artikel gepubliceerde zegel van Geervliet is zo maar een handreiking! Met de 'oude sael' uit 1415/1416 weet ik zo geen raad. Dat er ter plaatse van het huidige kasteel iets anders gestaan heeft, lijkt me op grond van het archeologisch onderzoek niet erg waarschijnlijk. Misschien moeten we die 'oude saele' op de voorburcht zoeken. De vermelding van het brouwhuis en de voorpoort wijst m.i. wel een beetje in die richting. Overigens blijven we tot nader order op vermoedens aangewezen!

Amersfoort, februari 1991.

Rectificatie

Tot mijn uiterste verbazing trof ik in het artikel van J. Hoevenberg, Kasteel Culemborg in zicht, *Castellogica* II (1988-) XLVI-II op p. II, noot 3 een mondelinge mededeling aan, die ik aan de auteur van het artikel gedaan zou hebben. Ik stel er prijs op te verklaren, dat ik met mevrouw Hoevenberg nooit over het kasteel Culemborg heb gesproken, zodat ik haar nooit mondelinge mededelingen kan hebben gedaan. Dit is des te betreurenswaardiger, aangezien de inhoud van de mededeling volstrekt onjuist is. Er bestaat geen overeenkomst tussen de plattegrond van het kasteel Culemborg en het kasteel Batestein te Vianen, maar er bestaat overeenkomst tussen de plattegrond van het kasteel Culemborg en het kasteel op het terrein, bekend als 'De Bol' te Vianen, dat in 1969 en 1970-'71 is opgegraven. Deze opgraving is inderdaad nog niet gepubliceerd. Het kasteel Batestein is (nog) niet opgegraven. Overigens zet ik vraagtekens bij de late, 14e-eeuwse datering van de oudste fase van het kasteel Culemborg.

H. L. Janssen
Utrecht, januari 1991

Noten

- ¹ Een heel bruikbaar overzicht van de meningen en opvattingen bij M. S. Verweij, Het kasteel te Woerden, hoofdstuk I (Stichtshollandse Bijdragen, 20; Woerden 1989).
- ² M. S. Verweij, pag. 8.
Vgl. Nico Plomp, Woerden 600 jaar stad, plaat 4, tegenover pag. 38. Woerden 1972.
Z. van Doorn en Nico Plomp, De zegels en Wapens van steden in Zuid-Holland; De Zegels en het Wapen van Woerden. Pag. 261 vlg. Zuid-Hollandse Studiën XII; 's-Gravenhage 1966. Ook: *Castellogica* 1990-III, pag. LI.
- ³ Zuid-Hollandse Studiën XII, pag. 181 vlg.
- ⁴ Zuid-Hollandse Studiën XII.
- ⁵ Nico Plomp, Woerden 600 jaar stad, pag. 14.
O. Oppermann, *Fontes Egmundenses*, pag. 167. Utrecht 1933.
- ⁶ P. C. Beunder, Laurum waar lig je? Romeins Woerden nader bekeken. In: *Heemtijdingen*, 26e jaargang no. 3; september 1990.
- ⁷ M. S. Verweij, pag. 12.
- ⁸ Idem, pag. 13.
- ⁹ Nico Plomp, Woerden, pag. 32 vlg.
- ¹⁰ J. de Fremery, *Supplement Oorkondenboek Holland en Zeeland, 's-Gravenhage 1901*. Lenen ten tijde van Floris V.
- ¹¹ M. S. Verweij, pag. 12.
- ¹² M. S. Verweij, pag. 25.
- ¹³ Nico Plomp, Woerden, pag. 34/35.
- ¹⁴ J. G. N. Renaud, Waarheen met de broden van heer Jan van Polen, *Castellogica* 1990, III, pag. LI vlg. Het gaat hier m.i. om het kasteel te Geertruidenberg.

Errata

Tot onze grote spijt zijn er in de vorige aflevering wat ongelukjes gebeurd.

Art. Batenburg: de foto op pag. XLI is niet van de auteur, maar van H. W. Krüse, Fac. Bouwkunde, T.U. Delft.

Bij de plattegrond pag. XLII behoort een legenda:

- 1: Funderingsaanzet zuidvleugel
- 2: Zuidtoren
- 3: Kelder onder zuidvleugel
- 4: Westvleugel, binnenpleinmuur uit 1686
- 5: Fundering van de ringmuur met poeren
- 6: Westtoren
- 7: Kelder onder westvleugel
- 8: Noordtoren
- 9: Privaat in noordtoren
- 10: Werkputten (gerasterd)

Art. Bleyenbeek, noten.

- 2 steunberen i.p.v. steenberen
- 2 *Castellogica* i.p.v. *Castellogica*
- 6 5 mei 1405 i.p.v. 5 mei 1504
- 7 Lehen Specialen i.p.v. specialen
- 15 Ferber, p. 88 t/m 104
- 21 Hauptstaatsarchiv Nordrhein-Westphalen, Archiv Kleve - Mark Akte 2439, fol 2360
- 26 toevoegen: Geldern 1989